

VAJDA MIHÁLY

Ember a transzcendentális otthontalanságban

FEHÉR FERENC EMLÉKÉNEK

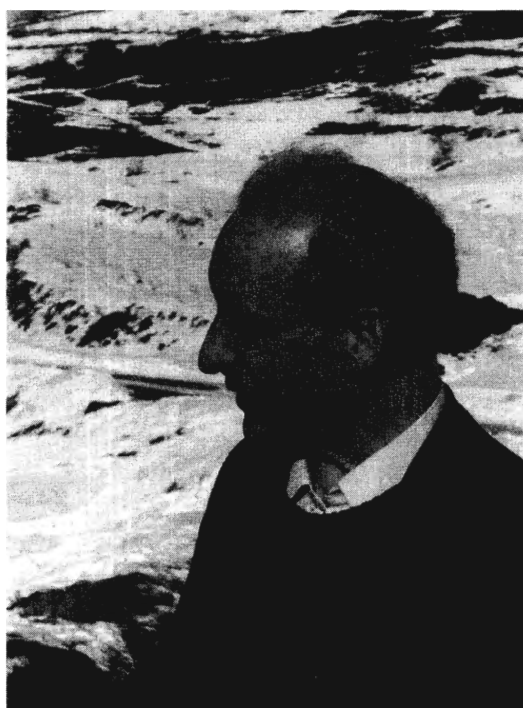
Bizonyára csak gyászra való képtelenségünk ösztönöz szeretett halottunk műveinek, munkásságának elemzésére, mely képtelenségünk azzal függ össze, amiről itt szó lesz. A mo-

dern individuum transzcendentális otthontalanságával, a – hitünk szerint – valaha volt közösség felbomlásával. A közösségével, melybe beleszülettünk, s melyben egymáshoz való viszonyunk éppen úgy magától értetődőnek tűnt, ahogyan természetesenek, az élet részének a halál, s ahol ennek eredményeként még tudtuk, hogyan kell meggyászolnunk halottainkat.

E helyütt Fehér Ferenc Dosztojevszkij-könyvéről szeretnék beszélni, barátomnak a hetvenes évek elején született *opus magnum*-áról, melyben Fehér még nem kényszerült belátni: a nagy elbeszélések kora lejárt. Belátni tehát azt, hogy éppoly jogosulatlan azonosítani magunkat elmúlt korok embereivel, amilyen lehetetlen korunk ellentmondásait, a mai ember, a modern individuum olykor tűrhetetlennek érzett állapotát betegségnek tekinteni, valami átmenetinek elmúlt korok bornírt közösségi embere, a még nem individuum és egy eljövendő új közösségi társadalom immáron nem problematikus individuumuk között. Hogy tehát Dosztojevszkij nem „a polgári individuum válságtüneteinek reprezentatív költője”, hanem a modern individuum talán máig is utolérhetetlen fenomenológusa. Igen, Dosztojevszkij-könyvének megírásakor még egyértelműen hitt Hegel, Marx és Lukács univerzális történelmében, egyértelműen meg volt még győződve arról, hogy a nagy narratíva megszabta fogalmi keretben gondolkodik – ahogy annak idején még egész baráti körünk is, melyet mesterünk, Lukács Budapesti Iskolának keresztelt el.

Még is vallom, szorongva vettem a kezembe *Az antinómiák költője*-t, hiszen nem tudhattam, vajon nem kezdte-e ki az idő az immár sajnos lezárult

életműnek azt a darabját, amelyet annak idején a legnagyobbknak éreztem, s valamiképpen mindmáig Feri főművének tartottam. Nem tudhattam, vajon nem lehetetlenült-e el a mű azáltal, hogy fogalmi kerete széthullott, hogy az utóbbit szerzője

maga is fokozatosan feladni kényszerült. Szorongva kérdeztem magamtól: mi az, ami megmaradt a műből, vajon maradt-e belőle egyáltalában valami is? Tudom persze, hogy egy mű nem attól jelentős, hogy képesek vagyunk-e osztani – egy más korban – világlátását. Az igazán jelentős, a megmaradó műveket nem világlátásuk hordozza. Éppen ebben rejlik azonban az újraolvasás rizikója: igazából csak akkor tudok ítélni egy műről, ha az már „aktualitását” veszítette. Nos, *Az antinómiák költője* úgy, ahogy van, a maga egészében is s majd minden részletében túlélte a maga aktualitását. Ha értelmetlenül vált is számunkra Dosztojevszkij művészetét „a korai

érettség pusztító betegségeinek végső érvényességű összefoglalása”-ként értelmezni, kiderült, hogy a könyvben nem ez a fontos. S ami fontos, legyen szó akár a költő etikájáról vagy regényalakjainak anatómiájáról, akár a Dosztojev-szkij korabeli orosz forradalmiság elemzéséről, akár pedig a regényforma Dosztojevszkijnél bekövetkezett radikális átalakulásáról, annak elemzése hallatlanul érdekes és – talán paradoxan hangzik – hallatlanul aktuális is, természetesen e szónak egészen más értelmében. Mert a nagy narratíva mint fogalmi keret, ami Fehér számára könyve megírásának pillanatában quasi adott volt, nincsen beleerőltetve az elemzésekbe: ha Fehér a modern individuum meghasonlottságát, olykor széttépettségét az individuum válságaként kezeli is, amit leír, az nem csupán valamifajta elképzelt „harmonikus egyén” szemszögéből nézve meghasonlottság, széttépettség: az magának ennek az individuumnak a belső, maga által is jól érzékelt, sokszor elviselhetetlen fe-

szültsége; azé az individuumé, aki a legtöbb esetben természetesen mit sem tud olyan társadalmi projektumokról, amelyek transzcendentális ott-hontalanságának, válságának megszüntetését célozzák, aki, a legtöbb esetben, ha éppen nem veszi természetesen, hogy olyan, amilyen, akkor is csak személyes megváltásról, nem pedig egy új világállapotról álmodik. Azért kellett hozzátenni, hogy a legtöbb esetben, mert éppen Dosztojevszkij pantheonjában már megjelenik az a hős is, aki saját széttépettségét a társadalom forradalmi átalakítására irányuló tevékenység által akarja megszüntetni – s Fehér természetesen foglalkozik ezzel az individuummal is.

A könyv olyan sok rétegű, hogy már csak területi okoknál fogva sem lehet itt szó mindarról, ami lényeges benne, talán a leglényegesebből sem, utolsó fejezetéről, amelyben Fehér Dosztojevszkij regényművészetének sajátosságait, a dosztojevszkiji regény újításait elemzi. Mondom, lehetségesnek tartom, hogy a könyvben ez a leglényegesebb, ehhez azonban nem tudok hozzászólni. Pontosabban: tartalmilag nem. Látom azonban – s igen lényegesnek ítélem – a helyét Fehér Ferencnek nem is életművében, mint inkább életútján. Fehér természetéhez, akiben magában is nagyon sok volt szeretett költője, Dosztojevszkij hőseiből – személyes ismerői tudják például, hányszor provokált botrányt életében, a Dosztojevszkij-regények ismerői pedig azt, hogy azok cselekménye sok esetben botrányról botrányra halad előre – hozzátartoztak a nagy érzelmek és nagy gesztusok. Senki közülünk nem tudta volna mesterünk iránt érzett háláját oly módon megfogalmazni, ahogyan Fehér tette könyvében: „Ezt a könyvet tanítómesterem és apai barátom, Lukács György emlékének ajánlom, hosszan tartó bizalmának megkésett és töredékes viszonzásaképpen.” Érezni sem tudott egyikünk sem úgy, ahogy ő érzett. S a Dosztojevszkij-könyvet nyugodtan tekinthetjük Lukács iránti nagyszerű gesztusnak: *A regény elmélete* folytatásának, ha tesszük beteljesítésének. Hiszen, mint tudjuk, Lukács nagy esszéje – s ez ma már bizonyítva van, jóllehet az öreg Lukács soha nem akarta elismerni – egy Dosztojevszkijről szóló könyv bevezetőjének készült. Fehér, hálából mestere iránt, befejezte annak művét. Miközben azonban ezt tette, volt ereje nemcsak ahhoz, hogy radikálisan szembeforduljon a lukácsi mű koncepciójával (ez még egybe is hangzott a késői Lukács álláspontjával), hanem hogy kimutassa azt is: *A regény elméleté*-ben megfogalmazott reakciós-romantikus álláspont tette Lukácsot kommunista forradalmárrá.

Ennyit a regény-fejezetről („A válságregény”, úgy tudom, sok nyelven megjelent, s ma már a regényelméleti irodalom klasszikus darabja), tulajdonképpen a individuum problémájáról szeretnék csak beszélgetni. Mint mondtam, Fehér életének utolsó éveiben maga sem valamifajta „nagy nar-

ratíva” kereteiben gondolkodott. Opus magnumának utolsó mondatait viszont – legalábbis úgy hiszem – élete végéig érvényesnek tekintette: „Az eljövendőre emelt arcának világos fényeibe az író összesűrítette a legjobbat, ami munkásságában élt: azt a törhetetlen bizalmat, hogy az antinómiák világa nem a végső szó, túl kell és túl lehet jutni rajta. Ez csupán a remény szava, de azé a reményé, amely nem lehet soha teljesen megcsalotott.” Furcsa mondatok. Annak a Dosztojevszkijnek a világlátását fogják egybe, aki – s nagy regényeinek korszakában ez így volt már – régen feladta a társadalmi forradalom mint földi megváltás gondolatát, aki számára a krisztusi cselekvő szeretet jelentette az egyetlen lehetséges „kiutat” az antinómiák világából; ha – amint azt Fehér könyve világosan megmutatja – regényei – az író akarata ellenére – végül is Krisztus követhetlenségét láttatják is be velünk. Az idézett mondatok helye világosan jelzi azonban, hogy itt nem, illetve nemcsak Dosztojevszkijről van szó. A költő interpretátora azonosul a költővel. Míg a mondatok forma szerint csupán azt hivatottak állítani, hogy Dosztojevszkij minden „írói belátás” ellenére sem adta fel soha a reményt, valójában inkább a könyv szerzőjének álláspontját foglalják össze. Nevezetesen azt, hogy nem maradt más, csak a remény. Mert ha az a pillanat, melyet Dosztojevszkij világa megörökített, valóban csupán történelmi pillanat is, Fehér könyve alapján is be kell látnunk: az önteremtő individuumok világa nem lehet azonos egy olyan világgal, „amelyben a közösségek, de most már a szabadon választott közösségek, ismét a társadalmi életfolyamat teljes felületét fedik”. (Az én kiemelésem: V. M.)

„Dosztojevszkij vonakodik bevallani, de képtelen nem ábrázolni: minden tekintély ellen lázadni kell, ha az ember személyiséggé akarja alakítani magát.” A mondat cáfolhatatlannak tűnik, ahogyan annak tűnnek a következők is, amelyekkel Fehér e mondatot folytatja, legalábbis gondolatmenetének eleje: „De mi az eredménye ennek a mindenoldalú emancipációnak? Már megmondtuk: a »megbilincselte szabadság«. Tehát egy olyan állapot, amelyben az individuum elveszti mintaképét, tanítóit, megszokott életkereteit, hogy teljesen magára hagyatva harcoljon a benne lakozó »szodomai« ellen, a benne lakozó »madonnai« ideálért.” Tekintsünk itt most el attól, hogy vajon valóban minden emberben benne lakozik-e mind a „szodomai”, mind pedig a „madonnai” ideál, amit tulajdonképpen Fehér sem gondol. Annyi bizonyos, hogy az átlagos modern egyed látszatra legalábbis maga kénytelen megválasztani cselekvésének, egész életvitelének maximáit, ebben a választásban teljesen magára van hagyva, a legellentesebb követelmények között hanyódik. S amint az első idézett mondat megállapítja, személyiséggé, individuummá éppen azáltal válik, hogy minden tekintély ellen fellázad, azaz e választás szubjek-

tumaként tudatosítja önmagát. Ha ez az önmagát választani képes individuum érték, azaz, ha úgy gondoljuk, hogy egy emancipációs folyamat eredményeként született meg, és „minden kísérlet, amely a személyiség önértékének »visszavételére« irányul a későbbiekben, bármilyen előjellel történjék is, egyértelműen retrográd”, akkor tudomásul kell vennünk, hogy a „javak értékeivel” szemben az úgynevezett „erkölcsi értékek”, ha egyáltalán, akkor is szükségképpen csak „emberfeletti küzdelmekben” realizálódhatnak, s „a személyiség önmagát mint öncélt, az esetek túlnyomó többségében” csakis olyan cselekvésekben valósíthatja meg, amelyek minduntalan – más – értékeket rombolnak. Azaz hogy az antinómiák meghaladhatatlanok, mert az a bizonyos megálmodott közösségi társadalom, tehát egy olyan társadalom, amelyben a közösségek a társadalmi életfolyamat teljes felületét fedik – teljesen függetlenül attól, hogy lehetséges lenne-e megvalósítani – szükségképpen visszavenné az individualitást mint értéket.

Fehér könyve mégis kitart a közösség, a szabadon választott közösség univerzálissá válása mint „megoldás”, mint a polgári társadalom elviselhetetlen ellentmondásainak egyetlen lehetséges feloldása mellett, ha másképp nem, hát fenntartván: nem adható fel a remény, hogy ez megvalósulhat. Ez az, ahol tökéletesen azonosul hőseivel, a költővel. Hiszen Dosztojevszkij – s ezt nagyon meggyőző elemzések során mutatja ki a könyv –, jóllehet nem lát maga körül sehol valóságos közösséget, katonaélményeinek eredményeképpen „csalódott a közösségi megoldás realitásában, a nép közösségi hajlamaiban”, s műveire is az „objektív közösségi viszonylatok teljes hiánya” a jellemző, mégsem mond le soha a „közösség akarásáról”. „El kell hagyni ezt a világot, hogy az ember megszabadulhasson dilemmáitól. Az elhagyásra Dosztojevszkijnek volt egy sajátos-misztikus javaslat”, melynek illúziós voltát Fehér bebizonyítja. „De minden illúzió ellenére már a »határátlépési kísérlet« ténye is bizonyítja: az író érezte, hogy a dilemmák abban a kozmoszban, melyet neki adott meg életre keltenie, kiküszöbölhetetlenek.” Sem Dosztojevszkij, sem – könyve megírásának pillanatában – Fehér nem tud beletörődni ebbe a világállapotba. S mert nem tudnak beletörődni sem az individuummá válás gyötrelmes és kockázatos voltába, sem pedig abba – mert hiszen ez a másik oldala a dolognak –, hogy a nem-közösségi társadalom világában, abban a világban, ahol a közösségek nem fedik le a társadalmi életfolyamat teljes felületét, az átlagos egyedek alapján

nem személyiségek, érintkezésük ennek megfelelően „egymás iránt közönyös nem közösségi emberek világérintkezése”, akik önzésének nem maguk választotta erkölcsi értékek, hanem csupán a konvenció szab határt; akik nem a jót, hanem az illedőt követik, ezért – minthogy nem akarják a konvenciót egyszerűen az értékközömbös szokásrendszerekkel azonosítani („kifejezetten értéktartalmú és értékigényekkel fellépő szférának tekintjük, amelyben azonban a mozgás a nembeli-erkölcsi értékekkel ellentétes irányú”) –, elviselhetetlennek tekintik a gondolatot, hogy a nyugati értékrend világában a polgári társadalom transzcendálhatatlan.

Fehérnek igaza van: Dosztojevszkij – Nietzschevel szemben – demokrata, ahogyan ő is az volt. A demokrata pedig soha nem fog beletörődni abba, nem tekinti reális lehetőségnek, hogy a szemében igazán pozitívat csak egyesek, a „kiválasztottak” képesek megvalósítani. Nem tudja tudomásul venni: nem kizárt, hogy nincsen olyan világ, amelyben mindenki képes személyiséggé válni. Teoretikusan tehát csak két alternatíva marad nyitva a számára: egy világ, amelyben mindenki, szó szerint minden egyes egyén, Dosztojevszkij hőseinek mindent felőrlő, minden értéket elpusztító, gyöttrő küzdelmével éli, azaz „az emberiség alkonya” vagy a túllépés a polgári társadalmon a csupa személyiségből álló, új típusú közösségi társadalom felé. Fehér bizonyára jól látja, hogy „tiszta a történetfilozófiai perspektíva kérdése”, hogy vajon „ezeket az emésztő betegségeket az emberiség alkonyának tekintjük-e, avagy – Marx nyomán – az előtörténetről az igazi történelemre való áttérés szülési fájdalmainak”. Azt azonban, hogy adva van egy harmadik lehetőség is: a konvenció világa, amelyből itt-ott egy-egy nagy személyiség csak-csak kiemelkedik (jóllehet sokszor az is csak negatív értékeket valósít meg), s az alig is remélhető „legjobb” esetben is csupán az történhet, hogy a pozitív értéktartalmakat megvalósító individuumokból valamifajta – a többség számára is magatartásmintát kínáló – elit alakul ki, nem akarta látni. Innen meg nem szűnő ellenszenve Nietzsche iránt.

Utolsó éveiben Fehér Ferenc belátta már az igazi történelem gondolatának illúziós voltát, tudomásul vette, hogy az európai emberiségnek csak egy történelme van, s az olyan, amilyen. Hogy ennek az individuumot illető konzekvenciáit is levonja egy újabb nagyszabású műben (talán erre tett volna kísérletet tervezett Napóleonnal szóló könyvében), az sajnos nem adatott már meg neki.